

DR. M. VAN BEUGEN

ANDRAGOLOGIE
IS GEEN
VROLIJKE WETENSCHAP

*Openbare les
gegeven bij de aanvaarding
van het ambt van lector
in de sociale pedagogiek en andragogieek
aan de Rijksuniversiteit te Groningen
op dinsdag 21 april 1970*

1970

VAN GORCUM & COMP. N.V. - ASSEN

DR. H. J. PRAKKE & H. M. G. PRAKKE

Zeer gewaardeerde toehoorders,

Toen in 1962 Ten Have een voorwoord schreef bij de tweede druk van zijn brochure 'Sociale Pedagogiek', stelde hij bij die gelegenheid een meer passende benaming voor om de prille wetenschap die met de historisch nogal beladen term 'sociale pedagogiek' werd aangeduid, een duidelijker gezicht te geven.

Geboren uit een vluchtige ontmoeting tussen de Duitse Sozialpädagogik en de nog minderjarige Amerikaanse wetenschap van de 'planned change', moest het kind tenslotte toch een naam hebben.

De naam sociale pedagogiek herinnerde tezeer aan het bepaald niet vlekkeloze verleden van de Duitse moederwetenschap. Had Kohnstamm niet reeds in 1919 een vernietigend oordeel uitgesproken over dit verleden, de Sozialpädagogik kwalificerend als een wetenschap die 'opvoeding door den staat voor den staat' beoogde?

Weliswaar werden in de loop der jaren de lelijke collectivistische trekjes, aangepast aan de Nederlandse situatie, behoorlijk weggeretoucheerd, doch daarmee werd het imago van de sociale pedagogiek bepaald niet duidelijker.

In mijn proefschrift heb ik hier het volgende over opgemerkt: 'Wanneer men vraagstukken aan de orde wil stellen die te maken hebben met de theorie-vorming rond die activiteiten die wel als 'sociaal-pedagogisch werk' worden aangeduid, wordt men voor de moeilijkheid geplaatst dat er allerm minst overeenstemming bestaat over de inhoud van het begrip 'sociaal-pedagogisch'. Gaat men na in welke verbanden men het begrip hanteert, dan ontdekt men een bonte reeks van

min of meer verwante betekenissen. Zo wordt bijv. de invloed van de massa-media wel als een sociaal-pedagogisch probleem gezien; men denkt dan kennelijk aan mogelijke negatieve invloeden die van deze media uit zouden kunnen gaan. Ook aan het verkeersvraagstuk onderkent men een sociaal-pedagogisch aspect en vat dit niet zelden samen in de stelling dat weggebruikers 'opgevoed' dienen te worden.

In bovengenoemde voorbeelden wordt verwezen naar problemen waar velen bij betrokken zijn en waar men iets aan zou willen doen — dit laatste bestempelt men dan wel als 'opvoeden'. Moge in deze betekenis het begrip sociaal-pedagogisch nog wel duidelijk zijn, het begrip verliest alle vaste grond onder de voeten zodra het gebruikt wordt als een vage aanduiding van een ideëel streven de samenleving als geheel, of bepaalde categorieën daarbinnen, vanuit een minder bevredigend geachte situatie te stuwen in de richting van een toestand die als meer bevredigend wordt ervaren. Vooral wanneer het gaat om even massale als heterogene groeperingen als 'de jeugd' of 'de bejaarden' gebruikt men vlot het adjectief 'sociaal-pedagogisch' als een soort onderstreping van de ernst van de bedoelingen.

Ten Have, die als eerste in ons land in de genoemde publicatie zowel een overzicht gaf van het praktisch werkterrein van de sociale pedagogie als een eerste programmatische aanduiding van de wetenschappelijke theorie-vorming omtrent, stelde voor om voortaan over de wetenschap van de sociale agogie of sociale agologie te spreken. Deze roepnaam is ook bij deze prille wetenschap zelf niet bijzonder in de smaak gevallen. Er bleek een dringende behoefte te bestaan het werken met *kinderen* (pedagogie) dui-

delijk te onderscheiden van het werken met volwassenen — en dit laatste met de term *andragogie* aan te duiden. Hardnekkige pogingen om dus nu maar te gaan spreken over de 'wetenschap der andragogie' (met een tongbrekende naam ook wel betiteld als 'andragologie') hebben nauwelijks een vaste grond onder de voeten gekregen, laat staan enige duidelijkheid verschaft omtrent de wetenschapsbeoefening die zich onder dit etiket zou voltrekken.

Nog onlangs werd mij als andragoog-andragoloog voor degenen die voor fijnere nuanceringen voelen — gevraagd een advies uit te brengen over vorm en maten van stoelen die geschikt zouden moeten zijn voor bewoners van een dagverblijf voor geestelijk en lichamelijk gehandicapte volwassenen.

Met het tolerante geduld dat tot het beroepsbeeld van de andragoloog schijnt te behoren — over de meer agressieve trekken spreken wij in dit uur nog nader — probeert men dan uit te leggen wat de andragoloog dan wel kan of meent te kunnen.

Ondanks deze systematische poging om niet als 'opvoeder van volwassenen' te worden versleten — een omschrijving die door ieder rechtgeaard andragoloog als een dodelijke belediging wordt ervaren — is in de laatste jaren de verwarring in de terminologie steeds groter geworden.

Men behoeft slechts krant, weekblad en vakbladen op te slaan om te ontdekken dat waar de ene instelling zich gaarne van de diensten van een andragoloog zou willen verzekeren, andere mikken op sociaal-agogen, andragogen, agogen, agologen en soms zowaar ook nog sociaal-pedagogen. De droom met andragologie niet alleen

een fatsoenlijke doopnaam maar ook een definitieve roepnaam te hebben gevonden, is echter verstoord door velen die, wellicht op louter spraaktechnische gronden, onze wetenschap als 'agologie' benoemen. Slechts 'insiders' beseffen hoe pijnlijk deze roepnaam is, die nl. pedagogen en andragogen onder één noemer samenbrengt, terwijl deze zelf zich nauwelijks als wetenschappen zien die eenzelfde huis bewonen. Voorlopig zijn het dan ook nog betrekkelijk gescheiden appartementen, maar het moge een uitdaging aan een toekomstige ontwikkeling zijn dat wij in het vervolg van deze beschouwing niet al te hardnekkig van 'andragogie' en 'andragologie' zullen blijven spreken, maar veelal van 'agogische actie', als het gaat om wat zich voltrekt in de praxis aan beïnvloedende activiteiten die het welzijn van enkelingen of groepen bevorderen, en van 'agologie' als het gaat om de wetenschappelijke theorie-vorming die betrekking heeft op de gerichte veranderingsprocessen die zich afspelen binnen deze agogische actie: het complex van handelingen (interventies) door middel waarvan een dienstverlenend systeem ('change agent', agoog) beïnvloedend inwerkt op sociale processen en sociale structuren met het expliciete doel om het welzijn van een cliëntsysteem (individu, groep, organisatie of gemeenschap) te bevorderen.

Welnu, deze prille wetenschap heeft tot dusver een betrekkelijk onbekommerde jeugd gekend. Wel moet hierbij aangetekend worden dat de overige sociale wetenschappen, alle beter behuisd, de nieuwe buurtbewoner die zich soms weinig aantrok van hekjes om buurmans tuin, vaak met enige argwaan hebben bekeken. Dit heeft echter slechts een lichte schaduw ge-

worpen op een jeugd die men zorgeloos mag noemen, ook al door het mooie karakter van de agologie: altijd klaar om de praxis te helpen. Wij menen echter dit idyllisch beeld te moeten verstoren door het stellen van enkele vragen die dwingen tot nadere bezinning op de identiteit van de andragologie.

Evenals de klassieke sociale wetenschappen, heeft de agologie zich met hartstocht geworpen op het systematisch beschrijven, ordenen, registreren, begrijpen en verklaren van een deel van de maatschappelijke werkelijkheid, nl. voor zover het gaat om processen die zich afspelen binnen de agogische werkterreinen: maatschappelijk werk, cultureel werk, opbouwwerk, enz..

Gezien vanuit de pogingen zich vooral niet te identificeren met een normatieve pedagogiek, is het zeer begrijpelijk dat er zo'n sterke nadruk is gelegd op de empirische aspecten van de agologie. Nieuwenhuis heeft er op gewezen dat deze normatieve pedagogiek uitging van een overwegend statische cultuur, waar het doel van de pedagogie vast stond, nl. het gedragspatroon van de volwassene. Deze pedagogie had een conservatief, bewarend karakter. Het erfgoed der vaders moest, liefst zo onveranderd mogelijk, doorgegeven worden. Deze traditionele opvoedingsgedachte kreeg een geverbaliseerde vorm in een pedagogische leer, een pedagogiek. Deze pedagogiek nu bevatte en normatieve en empirische aspecten. En wel, aldus Nieuwenhuis, ongescheiden, omdat wat men doet en wat men behoort te doen geacht werden geheel of grotendeels samen te vallen.

Naarmate echter in de loop der tijden deze normen hun vanzelfsprekend karakter gaan verlie-

zen, discutabel worden, ontstaat er zicht op het verschil tussen *ideële* doelstellingen van het pedagogisch handelen en de *reële* doelstellingen van dit handelen. De bezinning op deze ideële doelstellingen heeft geleid tot het ontwikkelen van een pedagogische theorie van sterk normatief karakter, religieus en/of wijsgerig van aard, terwijl daarnaast een soort praktijktheorie — meer generationaliseerde praktijk dan theorie overigens — ontstond van vuistregels en handgrepen voor het grootbrengen van kinderen.

Ook in zijn afscheidsrede heeft Nieuwenhuis er nogmaals op gewezen, dat een empirische theorie over het pedagogisch denken en handelen zoals zich dit in concreto voordoet in de werkelijkheid, eigenlijk nog vrijwel geheel ontbreekt.

Nogmaals: begrijpelijk, dat de andragologie zich, sterk steunend op andere sociale wetenschappen (met name de sociale psychologie), bezig ging houden met de empirische studie van beïnvloedingsprocessen van agogische aard. Helaas lijkt het er op dat hier het bekende kind met het even bekende badwater wordt weggeworpen.

Want wat bestudeert de andragoloog nu feitelijk met zoveel hartstocht? De welzijnsbevorderende activiteiten in de samenleving?

Maar wat is het criterium om te beoordelen of datgene wat zich onder noemers als maatschappelijk werk enz. aandient, werkelijk het welzijn bevordert van diegenen die wij wel als 'cliënt-systemen' van agogische actie aanduiden?

Is het welzijnsbeleid in onze samenleving inderdaad afgeleid uit de concrete noden en behoeften van de mens of is de geïnstitutionaliseerde welzijnszorg toch meer de pil die moet voorkomen dat de maatschappij werkelijk zwanger raakt van de fundamentele sociale problemen die op zijn

minst een voedingsbodem vormen voor wat zich als individuele problematiek aandient bij de werkers in agogische velden?

Het gaat mij hier op dit ogenblik niet om het antwoord op deze vraag, maar het gaat mij om de noodzaak deze vraag te stellen.

Natuurlijk kan men zich, wat de agologie betreft, proberen te beperken tot een formeel begrip 'welzijn' zonder nadere explicitering, en de normatieve problemen keurig doorschuiven naar de persoonlijk-ethische verantwoordelijkheid van de praktijkwerker. Maar de konsekwentie hiervan is dat de doeleinden van de praxis als 'gegeven' moeten worden aanvaard en slechts de effectiviteit van de middelen voorwerp van studie kan zijn op een wijze die kan leiden tot een *verbetering* van de praxis. Een agologie echter die geen criteria verschaft voor het keuren van de concrete nagestreefde doeleinden in agogische actie, verschaft de bestaande praxis slechts een wetenschappelijke legitimiteit.

Pas wanneer een waarden-oriëntatie richtinggevend werkt voor het bedrijven van agogische wetenschap, ontstaat de mogelijkheid dat een kritische visie ontwikkeld wordt op het geheel van doeleinden en middelen van de agogische praktijk.

De vraag hoe deze waardenoriëntatie zich laat verbinden met het empirisch aspect willen wij in deze beschouwing centraal stellen.

Het verwijt, dat de huidige agologie in dit opzicht is tekortgeschoten, vraagt om een nadere bewijsvoering.

Berting heeft er op gewezen dat vele sociologische studies zich beperkt hebben tot het beschrijven, analyseren en verklaren van bepaalde maatschappelijke verhoudingen, en de verande-

ringen die daarin optreden, zonder deze verhoudingen te toetsen aan expliciet gemaakte criteria van sociale rechtvaardigheid. Als één verklarende factor ziet hij de neiging van de socioloog om zich te gedragen volgens de rol van 'toeschouwer van het maatschappelijk gebeuren'. Daarbij blijft hij een buitenstaander die zich verbaast, verwondert, ergert, verheugt, maar die niet meedoet, mede beleid voert, actief politiek handelt in zijn rol als socioloog.

Zolang wij in een maatschappij leefden, waarin de sterke overtuiging overheerste, dat er een redelijke mate van consensus bestond over de rechtvaardigheid, en waarin de groei van de welvaart mede zou bijdragen tot meer rechtvaardigheid, tot het ontwikkelen van meer egalitaire verhoudingen, persoonlijke vrijheid en democratisch anti-paternalisme, konden deze criteria ook impliciet gehouden worden.

Deze maatschappij-visie nu vinden we ook terug in de 'planned change'-theorie.

Bij Benne, Bennis en Chin vinden we een erkenning dat waarde-oriënteringen in vrijwel elke uitspraak van hun 'reader' terug te vinden zijn, maar zij konstateren tevens opgelucht dat hun ethische opstelling en de pragmatisch-wetenschappelijke benadering volstrekt op elkaar aansluiten.

Samenwerking, betogen zij, is een sine qua non van alle effectieve 'planned change' omdat deze én een ethische imperatief is en wetenschappelijk de beste weg vormt.

In een meer recente publicatie van Bennis vinden we dit nader uitgewerkt als een heilig geloof in een 'natuurlijke' evolutie waarbij wetenschap en democratie hand in hand gaan.

En deze ontwikkeling, die zich als een onver-

mijdelijk proces in de menselijke geschiedenis voltrekt, kunnen we hoogstens een duwtje geven. Het mag, maar het hoeft nauwelijks.

In deze lijn voortgaand, ontvouwt zich het beeld van een agologie als een uiterst opgewekte wetenschap.

Het addertje dat onder het gras schuilt, is echter dat het hier gaat om één mensbeeld en één maatschappij-visie die tesamen één interpretatie-kader vormen voor de maatschappelijke werkelijkheid. Als Bennis, Benne en Chin 'planned change' willen opvatten als een soort democratische 'derde weg' naast een laissez faire doctrine enerzijds en een marxistische visie anderzijds, geven zij hiermee hun ideologische uitgangspunten volledig bloot.

Hier is weinig tegen in te brengen; integendeel, wij zijn van mening dat een explicitering van dergelijke ideologische uitgangspunten een eerste eis is voor agologische theorie-vorming.

Merkwaardiger is, dat zij na deze geloofsbelijdenis, de wetenschap van de 'planned change' toch blijven beschrijven als een wetenschap die waarde-vrij tewerk gaat. Een wetenschap die wel een afgeleide waarde voor de praktijk kan hebben, maar primair slechts hypothesen toetst die voortkomen uit inconsistenties en open plekken in ons kennisbestand.

Wanneer een mensbeeld en maatschappij-visie functioneren als interpretatie-schema voor de empirie zijn echter op zijn minst de *richting* van het wetenschappelijk onderzoek, de gehanteerde *variabelen* en het scala van oplossingsmogelijkheden van dit onderzoek vastgelegd; we vinden alleen antwoorden op de vragen die we stellen. Bij Lippitt, Watson en Westley vinden we goede voorbeelden hoe de waarden-oriëntatie van de

wetenschapsbeoefenaar — en bij deze auteurs is deze waardenoriëntatie veel impliciet en daardoor moeilijker op te sporen — konsekwenties heeft voor de theorie-vorming. Eén voorbeeld willen wij hier kort bespreken.

Bij het komen tot een diagnose van het probleem bij een cliëntstelsel zal men, aldus deze auteurs, dikwijls stoten op een onjuiste interne machtsverdeling. Zo zal bij het werken met lokale of regionale gemeenschappen als cliëntstelsel het nodig kunnen zijn om 'minderheidsgroepen' voor te bereiden op een actief zich gaan bezig houden met het wijzigen van de bestaande machtsverhoudingen.

De rol van de change agent, de agoog, is hier: het duidelijk maken aan de betrokken groep waar de bron van de moeilijkheden ligt en ze te helpen eigen leiderschap en macht te ontwikkelen. In sommige pathologische gevallen nu kan het nodig zijn om de totale machtsstructuur van het cliëntstelsel te veranderen.

Maar, vervolgen dan de auteurs, onze opvatting van de rol van de change agent laat niet toe dat wij actieve participatie in een machtsstrijd in onze analyse betrekken. Wel erkennen zij de mogelijkheid van een situatie dat de change agent zich niet kan onttrekken aan een machtsstrijd, *maar dan laat hij zijn rol als change agent vallen* om de rol van 'vechter voor een goede zaak' te aanvaarden.

De konsekwenties van deze gedachtengang — zelf spreken zij over een arbitraire keuze — zijn niet gering.

Van den Berg beschrijft hoe de laatste jaren in de Verenigde Staten in het maatschappelijk werk een her-oriëntering plaats vond waarbij sociaal-pathologische verschijnselen als armoede en cri-

minaliteit uit de sfeer van de uitsluitend individuele pathologie en behandeling werden gehaald. Er is ernstige twijfel gerezen aan de effectiviteit van veel individueel-gerichte hulpverlening. De socioloog Cloward ontdekte dat scholen in de slums geen enkel bezwaar hadden tegen de organisatie van allerlei dienstverlenende activiteiten rond het onderwijs, maar dat iedere poging om dit onderwijs zelf te veranderen op hardnekkig verzet stuitte. Wanneer wij erkennen dat maatschappijgerichte actie een middel kan, en in bepaalde situaties moet zijn, om het welzijn van het cliëntstelsel na te streven, wordt de eenzijdigheid van een planned change theorie en agologie onthuld, die wel samenwerkingsstrategieën analyseren ten dienste van de praxis, doch de conflictstrategieën als niet-agogisch bestempelen (Lippitt) of althans niet in hun analyse betrekken — zoals in de gangbare Nederlandse agologie tot dusver geschiedde.

Blijkbaar overheerst het integratie-model in de waarden-oriëntatie van de huidige agologie.

Om een door sommigen wellicht gewenst misverstand te voorkomen: invoering van het konfliktmodel in de agologie betekent niet dat agogen en agologen nu konstant op de konflikttoer moeten, wel dat een eenzijdigheid in de theorie-vorming die ideologisch is bepaald, wordt opgeheven.

Nu het sociologisch geweten ook ontwaakt (Thurlings) kan een boeiende discussie ontstaan over de criteria die gehanteerd moeten worden bij de beslissing om *in een historisch-specifieke situatie* het integratiemodel of het konfliktmodel of een 'gemengd model' te hanteren.

Als Thurlings tot de konklusie komt dat beide theorieën 'ergens' gelijk hebben en dat de enig

relevante vraag daarom is: waar?, en daaraan toevoegt dat voor het sociologisch geweten het niet gaat om de kwestie wie van de twee in het algemeen voorrang verdient, maar om een precieze balans tussen twee soorten van authentieke menselijke behoeften, nl. de behoefte aan zekerheid en controle naast de behoefte aan ont-plooiing van de menselijke natuur, dan blijft nóg de vraag open welke criteria in een concrete maatschappelijke situatie gehanteerd moeten worden om te bepalen waar systeemwaarden inderdaad aan een authentieke menselijke behoefte voldoen, en waar ze er strijdig mee zijn.

Wij stemmen met Thurlings in, als hij konkludeert dat zodra een of meer waarden in een sociologisch (ook: agologisch, vB) model worden ingevuld, het oordeel over de legitimiteit van dat model mede afhankelijk wordt van de legitimiteit van de ingevoerde waarden.

En dit herinnert ons des te nadrukkelijker aan de noodzaak ons op de waardenoriëntatie in de agologie te bezinnen.

Mijn eigen standpunt met betrekking tot de waarden-komponent in de agologie is, moet ik bekennen, in mijn proefschrift 'Sociale technologie' nog weinig geprofileerd.

De constructie van Martindale, die een scherp onderscheid maakt tussen een normatieve niet-wetenschappelijke theorie (praktijktheorie) en een empirische wetenschappelijke theorie, heb ik toendertijd afgewezen. Ik merkte hierover op: 'Martindale's constructie waarbij *empirische* en *normatieve* theorie werden onderscheiden, lijkt ons te grof om tot een zuivere plaatsbepaling van agogische wetenschap te komen. Ook in agogische wetenschap is het normatieve als essentieel

bestanddeel terug te vinden. Te veel is Martindale's onderscheid gebaseerd op een te rigoureuze toegepast doel-middel schema waarbij dan de middelen aan empirische theorie zouden moeten worden toegewezen terwijl de doeleinden aanleiding zouden geven tot normatieve theorie.

Myrdal wijst op het ontoereikende van het doel-middel schema, dat teveel suggereert dat waarden bij doeleinden behoren en dat middelen uitsluitend op effectiviteit zouden behoeven te worden getoetst. Echter: de mens hecht niet alleen waarde aan doeleinden, doch ook aan de middelen. De waardering voor de middelen kan zelfs zeer uiteenlopen terwijl zij technisch (qua effectiviteit en efficiency) equivalent zijn — zoals Streeten opmerkt in zijn inleiding tot de publicatie van Myrdal.

Waar het bij beïnvloeding altijd gaat om menselijke relaties, die als zodanig voorwerp zijn van waarde-hechtingen, zijn waarden een legitiem en noodzakelijk voorwerp van analyse in agogische wetenschap.

Bijzonder complex is de relatie tussen waarden zoals deze in agogische actie aanwezig zijn en de concrete doeleinden van de agogische actie; de doeleinden zijn veel meer onderhevig aan wijzigingen.

Bij de praktische probleemstelling waar agogische wetenschap van uit gaat is er altijd sprake van het afmeten van de werkelijkheid aan een *norm* van 'beter functioneren'. In agogische wetenschap komt men dan ook tot uitspraken betreffende normatieve vraagstukken zonder dat daardoor het karakter van empirische wetenschap wordt aangetast.

Essentieel is daarbij dat de waardepremissen openlijk, expliciet en concreet worden geïntro-

duceerd.'

Als ik mijzelf naar aanleiding van deze tekst thans een kritische vraag mag stellen, dan is het deze: hoewel in mijn standpunt de afwijzing van een waarde-vrije agologie reeds is af te lezen, blijft de vraag onbeantwoord hoe een agologie én empirisch én normatief kan zijn.

Bij Habermas menen wij een aanzet tot een oplossing te vinden.

Hoewel neo-dialecticus, keert Habermas zich nadrukkelijk niet tegen empirische wetenschapsbeoefening als zodanig, doch wél tegen de *positivistische* interpretatie van wat empirisch onderzoek zou moeten zijn. De werkingssfeer van een analytisch-empirische benadering wil Habermas echter beperkt zien tot bepaalde *sub-systemen* binnen de totale samenleving. Sommige van deze sub-systemen kunnen nl. als een functionele samenhang van empirische regelmatigheden geanalyseerd worden. Het zijn de sub-systemen die berusten op wat Habermas als 'Arbeit' aanduidt: berustend op doelmatig handelen op empirisch-wetenschappelijke basis, onderworpen aan technische regels. Bij deze systemen kunnen ook sociale technieken ontwikkeld worden ter 'besturing' van sociale processen binnen deze isoleerbare velden en stationnaire samenhangen.

Andere systemen echter, door Habermas 'Interaktion' genoemd, worden gekenmerkt door gedrag dat op verwachtingspatronen en normen is gebaseerd en kommunikatief handelen inhoudt. Deze 'Interaktion' acht hij kenmerkend voor de totaliteit van een samenleving en voor sub-systemen als het gezin. Deze gedachtengang probeert Habermas te verzoenen met het grondpatroon van de dialectische theorie, nl. dat sociale fenomenen zich nimmer laten begrijpen als ge-

isoleerde feitelijkheden, doch dat het daarbij altijd gaat om een *verhouding* van het algemene en het bijzondere in zijn historische concreetheid. Uit een analyse van de delen kan men geen beeld van het geheel verkrijgen. Totaliteit en enkelheid zijn in wederkerigheid op elkaar betrokken en slechts als zodanig te begrijpen.

Hoe laat zich dit nu rijmen met zijn erkenning van het bestaan van meso-structuren die tussen deze totaliteit en enkelheid functionele sub-systemen vormen die een empirische analyse toelaten?

Door, zegt Habermas, deze meso-structuren altijd ingepast te zien in een totaal-analyse van de samenleving. Deze voorafgaande totaal-analyse kan pas de historische samenhang tussen samenleving en subject aan het licht brengen van waaruit praktisch bruikbare doel-middel-relaties en effectieve sociale technieken ons eerst bewust kunnen worden.

Op deze wijze kunnen sociale technieken weliswaar steunen op algemene, tegenover de historische ontwikkeling neutrale wetmatigheden, maar ze 'formieren sich im Rahmen eines heuristisch fruchtbaren historischen Gesamtansicht, die in letzter Instanz willkürlich gewählt ist.'

Dit betekent dat doeleinden niet, zoals in een waardevrije benadering gebeurt, als *hypothetische* doeleinden mogen worden opgevat (als .. dan .. relaties). De doeleinden van het betrokken subsysteem zijn zèlf immers weer middel-tot-eendoel. Ook technisch-begrensde uitspraken blijven hun normatieve binding met finale waarden behouden. Technische aanbevelingen — en dit geldt o.i. ook voor de prescriptieve uitspraken van een agologie — moeten worden geïnterpreteerd vanuit de konsekwenties voor de levens-

praktijk zoals deze eerst vanuit een 'Gesamt-analyse' van de verhouding van mens en samenleving kan worden begrepen.

Een analytisch-empirische wetenschap welke niet binnen deze waardencontext opereert, is niet in staat doelvoorstellingen te produceren, prioriteiten vast te leggen en programma's vast te leggen — zo vat Hans Albert de opvatting van Habermas samen.

Refererend aan Thurlings, hebben wij eerder gesteld dat het invoeren van waarden in een agologisch model de vraag oproept naar de legitimiteit van de ingevoerde waarden.

Hofmann analyseert dit vraagstuk diepgaand. Na vastgesteld te hebben dat een wetenschap naast zaak-oordelen ook waarde-oordelen kan uitspreken, stelt hij de vraag of dergelijke waarde-oordelen ook geverifieerd kunnen worden en zo als objectief bestempeld.

Het zal duidelijk zijn dat 'objectiviteit' hier in geen geval hetzelfde kan betekenen als de objectiviteit van een zaak-oordeel — dáár is een objectieve uitspraak een *ware* uitspraak, d.w.z. in overeenstemming met de werkelijkheid.

Bij waarde-oordelen kan 'objectief' slechts betekenen: *geldig-zijn*.

Wat betekent nu dit 'geldig-zijn'?

Deze vraag acht Hofmann slechts te beantwoorden door de herkomst van de uiterste maatstaven na te gaan.

Naar de opvatting van Hofmann zijn deze voortgekomen uit zaak-oordelen. Door iets nl. als 'waar' te erkennen, verlenen we het een specifieke betekenis en wel door het op ons zelf te betrekken. De herhaling van ervaring nu 'leert' ons de negatieve of positieve consequenties van

de werkelijkheid en deze neerslag van ervaringen levert ons de maatstaven voor de beoordeling van nieuwe ervaringen.

Belangrijk in deze gedachtengang achten wij dat door de 'bemiddelende' rol van zaak-oordelen de waarden-oriëntatie in kommunikatie blijft met de werkelijkheid. Objectiviteit krijgt hier de betekenis van 'bevestiging' vinden in de werkelijkheid. Een bevestiging, die ook uit kan blijven. Waar wetenschap tot een specifieke waarden-uitspraak komt, kan deze bij toetsing aan een werkelijkheid ook *ongeldig* blijken te zijn. Dit impliceert dat waarden kunnen veranderen, dat zelfs een 'crisis der waarden' kan ontstaan.

Hoe kunnen we nu echter weten of een specifieke waarden-uitspraak geldig is?

Een waarden-uitspraak, aldus Hofmann is geldig voor zover het zaak-oordeel waarop het steunt *waar* is en voor zover de maatstaf *juist* is.

Wanneer, om een voorbeeld te noemen, binnen een agogische aktie-situatie een konflikt ontstaat — en bij maatschappijgerichte aktie blijkt dit nogal eens voor te komen — zal een beoordeling van dit konflikt als nuttig of als schadelijk een waarde-uitspraak zijn. Wil deze geldigheid bezitten, dan zal deze moeten berusten op een analytisch-empirisch oordeel over het bestaan en de aard van de konfliktsituatie én op een criterium dat het mogelijk maakt van een nuttig resp. schadelijk konflikt te spreken.

Een criterium zal, stelt Hofmann — hoewel ontsproten aan groepswaarden — eerst algemene geldigheid bezitten voor zover het waarden betreft die door alle groepen van de samenleving gedeeld *kunnen* worden.

Het zijn waarden die — voor zover ze sociaal van aard zijn — gericht zijn op de bestaans-

voorwaarden van *alle* delen van de maatschappij. Zo is in de op industriële loonarbeid gebaseerde maatschappij de persoonlijke vrijheid van de mens een objectieve voorwaarde van het economisch leven. Slavenarbeid zou in deze maatschappij weinig efficiënt zijn en onverenigbaar met een economie die gebaseerd is op de koopkracht van de werknemer.

Door waarden als groepsgebonden en historisch op te vatten, krijgt de geldigheid van waarden tegelijk een *algemeen* (objectief) én een *relatief* (historisch) karakter.

‘Allgemeingültigkeit kommt solchen Wertauffassungen zu, deren Verwirklichung in einer gegebenen geschichtlichen Gesellschaft nach dem Stand aller Mittel objektiv möglich geworden ist.’

Het maatschappelijk waarde-volle is steeds ook het historisch vervulbare. Maar dit houdt tegelijkertijd een verplichting in: verloochening van de algemene humanitaire mogelijkheden van een tijdperk is *onrecht*.

Op deze wijze ontsnapt Hofmann aan de keuze tussen een waarden-absolutisme en een subjectief waarden-realisme.

Het waardenhistoricisme van Hofmann legitimeert niet de bovendrijvende waarden van een tijdperk, doch stelt waarde-uitspraken in een historische context.

Ook voor de agologie, menen wij, geldt dat de waarde-uitspraken waartoe zij komt, niet bepaald mogen worden door de facticiteit van een gegeven maatschappij en de door deze maatschappij gekonditioneerde behoeften.

‘Nicht die *Existenz*, sondern die *Potenz* einer Gesellschaft begründet die Objektivität ihrer Wertbegriffe. Das Sosein der Gesellschaft aber kann hinter ihre geschichtliche Möglichkeit zu-

rückfallen, die Gesellschaft kann ihre eigenen einmal entwickelten Wertbegriffe desauvouieren.’ De konsekwentie van het invoeren van een waarden-oriëntatie in de agologische wetenschapsbeoefening is, dat waarden er *gespecificeerd* en *expliciet* in moeten voorkomen. Formele omschrijvingen als ‘verbetering van het psychosociaal functioneren’ of ‘het bevorderen van welzijn’ zijn in feite misleidend, als er geen explicitering op volgt.

Edel merkt op dat het beperken tot een formele doelomschrijving in wezen óók een waardeoordeel inhoudt, nl. een waardeoordeel dat de verantwoordelijkheid van de wetenschapsbeoefenaar voor zijn produkt beperkt.

De gebruikelijke tegenwerping dat bepaalde middelen, technieken voor verschillende doeleinden kunnen worden gebruikt — soms zelfs binnen een *tegengestelde* waardencontext — acht Edel een reden temeer om in een op de praxis gerichte wetenschap deze doeleinden zo goed mogelijk te specificeren.

Parallel hiermee heb ik elders betoogd, dat in het kader van een agologie sociale technieken niet neutraal zijn: finale, technische en persoonlijk-ethische normen liggen er a.h.w. in elkaars verlengde op grond van de identieke waardigheid van het ‘subjezt’ en het ‘objekt’ van agogisch handelen. Een sociale technologie die tot prescripties (dat zijn: waardeuitspraken) voor de agogische praxis wil komen, zal dan ook deel uit moeten maken van een agologie, waarbinnen de normatieve context veilig gesteld is.

Het betekent niet dat er in de praktijk van de agologische wetenschapsbeoefening altijd consensus zal bestaan over deze waarden-oriëntatie. Zowel tekort aan kennis omtrent de werkelijk-

heid als het bestaan van 'comparative values' zullen aanleiding vormen tot alternatieve programma's van agogische actie.

Het behoeft hier echter geen kwestie van 'alles' of 'niets' te zijn. De opmerking dat we het toch nooit eens worden over fundamentele waarden en daarom op waarde-oordelen gebaseerde beslissingen maar moeten overlaten aan de persoonlijk-ethische beslissing van de agoog in de praktijk, achten wij een gevaarlijke dooddoener. Gevaarlijk, omdat deze persoonlijk-ethische beslissing gemakkelijk tot opportunisme wordt. Een dooddoener, omdat het versluiert hoe in vele concrete situaties beoefenaars van sociale wetenschappen wel degelijk tot specifieke waarde-uitspraken kunnen komen.

Edel noemt als voorbeelden de noodzaak dat feodale stelsels in ontwikkelingslanden verdwijnen en het tekortschieten van bepaalde woonvormen voor de optimale ontplooiing van het kind.

'The gap between values that social scientists commonly agree on and the dominating policies of practical politics in our society is often so great that there is the most pressing need for the independent effort of the scientist in action.'

Wij willen nu terugkeren tot de centrale vraagstelling: hoe laat zich een dergelijke expliciete waardenoriëntatie in de agologie verbinden met een analytisch-empirische benadering van de praktijk van agogische actie?

Dreigen neo-dialektische opvattingen als van Habermas en Hofmann niet — in de woorden van Horst Baier — de werkelijkheid te doen vervluchtigen, op te lossen in de subjecten, doordat de materiële rationaliteit onder de ideële

beschikkingsmacht van de mens wordt gebracht, slechts onder erkenning van de wetten van de natuur en van de geschiedenis?

Het is natuurlijk niet toevallig dat in een leven en werken op concrete maatschappelijke problemen ingesteld econoom-socioloog als G. Myrdal ons hier weer met beide voeten in de maatschappelijke werkelijkheid plaatst.

Ook bij Myrdal vinden we de gedachte dat waarden niet geëlimineerd kunnen en *mogen* worden uit het wetenschappelijk onderzoek en ook in een empirische analyse terug te vinden zijn. Ook Myrdal wijst op het ontoereikende van het doel-middel schema, waarbij doeleinden dan het gegeven uitgangspunt vormen.

Waar Habermas ziet dat doeleinden zélf weer als middel fungeren binnen een maatschappelijke totaliteit en derhalve kritische keuring behoeven vanuit finale waarden, wijst Myrdal erop dat de middelen, verre van uitsluitend op effectiviteit en efficiency te kunnen worden getoetst, zélf ook onderhevig zijn aan waarde-hechtingen.

En ook Myrdal doorziet het positivistische empirisme als een versluiserde waarde-gebondenheid, waarbij door een passief-receptieve instelling feitelijk de bovendrijvende waarden in de samenleving worden geabsorbeerd.

In een constructie die wij hier korthedshalve als het *programma-prognose model* aanduiden, tracht Myrdal de verbinding te leggen tussen waarden-oriëntatie en empirie.

Een *programma* is hier een doelgericht actie-plan als een geheel van beleidsformulering, concrete doeleinden, strategieën en procedures. De waardenoriëntatie betreft de *gehele* samenhang. Deze waardenoriëntatie is het wezenlijk vaste gegeven en niet de doeleinden die aan modificaties onder-

hevig zijn.

Toegenomen kennis van de feitelijke situatie, een veranderd geloof in wat wél en wat níet kan worden veranderd, niet-geanticiperde effecten, zijn even zovele aanleidingen om doeleinden te modificeren.

Een *prognostische* empirische analyse, als tweede bestanddeel van Myrdal's model, zal het concrete materiaal moeten leveren voor deze modificaties.

De relatie tussen een actie-programma en een dergelijke prognostische analyse is zeer complex, omdat deze afhankelijk is van het interpretatiekader dat uit een waardenoriëntatie voortvloeit. Dit zou bv., in een agogische actie-situatie, een integratie- of konfliktmodel kunnen zijn. Bij een dergelijke prognostische analyse kan het niet langer gaan om abstracte waarde-systemen, maar om een analyse van wat mensen doen en wat hen aangedaan wordt in de door het actie-programma gespecificeerde omstandigheden.

In agologische termen vertaald: het gaat om realisering van finale waarden door doelgerichte handelingen (interventies) die 'gekoppeld' worden aan veranderingsprocessen binnen het cliënt-systeem.

Dit programma-prognose model voert ons op nog andere wijze terug naar de nuchtere werkelijkheid.

Zoals Streeten in zijn inleiding tot de publicatie van Myrdal opmerkt, is het denken in termen van ideale of optimale eindsituaties die door een actie-programma kunnen worden bereikt, weinig vruchtbaar. Het geeft meer gelegenheid tot speculaties dan dat het een basis kan vormen voor het stellen van concrete werkdoeleinden. Streeten bepleit dan ook een denken in termen

van *alternatieve* situaties. Het denken in termen van concrete alternatieven maakt het mogelijk meer adequate van minder adequate oplossingen te onderscheiden zonder over een blauwdruk van een ideale oplossing te kunnen beschikken.

Om op een eerder gehanteerd voorbeeld terug te komen: men kan diepgravende discussies met elkaar hebben, als leken en als vakmensen, over de vraag welke woonvorm nu voor het opgroeiende kind het meest ideaal is, zonder tot eenduidige konklusies te kunnen komen, terwijl het vergelijken van enkele in de praktijk gerealiseerde woonvormen op basis van geëvalueerde ervaringen veel eenvoudiger tot duidelijke waarde-uitspraken zal leiden.

Het ook door Streeten gesignaleerde gevaar voor een pragmatisch denken dat tot te smal pragmatisme verwordt, lijkt ons inderdaad niet denkbeeldig. Wat dit punt betreft, vinden wij bij de neo-dialectici een, terecht m.i., hogere waardering voor het utopisch denken als aanzet voor een kritische visie op de voorhanden werkelijkheid. Maar met Myrdal stemmen wij in, wanneer hij stelt dat een actie-programma zonder empirische prognostische analyse gevaar loopt niet meer te zijn dan een 'impotent utopian dream.'

Binnen het kader van deze beknopte beschouwing hebben wij ons willen beperken tot het aangeven van een richting, waarin een oplossing kan worden gevonden voor het vraagstuk van de verbinding van normatieve en empirische aspecten binnen een agologie.

De oplossing zoals deze in de traditionele normatieve pedagogiek terug te vinden was, hebben wij afgewezen. Het is de oplossing van een *scheiding* tussen normatieve en empirische aspek-

ten, waarbij in een opvoedingsleer voornamelijk bezinning plaats vond op ideële doelstellingen en waarbij de praktische aanwijzingen werden overgelaten aan schoolmeesters en Dr. Spock.

Ook wezen wij de oplossing af die wij in de planned change-theorie gepresenteerd zagen. Enerzijds zagen wij hier een uitermate specifieke waarden oriëntatie, nl. die van 'American democracy', anderzijds een bewust afschermen van dit normatieve aspekt van een daarnaast waarde-vrij beoefende empirische analyse.

Eveneens verwierpen wij de oplossing van een agologie die zich beperkt tot een formele omschrijving van de waardenkomponent (bv. 'het welzijn') en daarnaast waarde-vrij onderzoek verricht, op deze wijze de werkelijke normatieve problematiek doorschuivend naar de werker in de agogische praktijk die daar handelt op basis van zijn persoonlijk-ethische beslissing (gesteund door ethische deskundigheid). De konsekwentie van deze laatste oplossing is, herhalen wij, een versluisde waardegebondenheid die óf door het subjektieve waarde-oordeel van de onderzoeker óf door de geïmpliceerde waarden van de feitelijke praxis — als aanreiker van het te onderzoeken materiaal — wordt bepaald.

Vanuit de oplossing die wij, althans als marsroute, aan meenden te kunnen geven, laten zich enkele konklusies voor de verdere ontwikkeling van de agologie formuleren:

1. inzicht in de dialektische samenhang van mens en samenleving lijkt ons van fundamenteel belang voor de agoloog om tot een afgewogen balans te kunnen komen tussen de cliëntgerichte en de maatschappijgerichte dimensie van ago-

gische aktie. De m.i. te gemakkelijk geponeerde tegenstelling tussen 'relatiesleutelaars' en 'maatschappijveranderaars' (met de gretige keuze voor het laatste) leidt evenzeer tot een miskening van een moeizaam bevochten overwinning van de professionele, direkte hulpverleningsrelatie op de gesublimeerde bemoeizucht van een charitatief en paternalistisch verleden als tot een pijnlijke overschatting van de vuist die in sociale aktie kan worden gemaakt ter realisering van werkelijke, fundamentele maatschappij-verandering. Wij zijn het echter met Van den Berg eens, dat het vooropstellen van de analyse van de samenleving als geheel tot een herwaardering leidt voor de betekenis van de sociologie voor de analyse van agogische aktie. Deze levert niet alleen, zoals wij vroeger gesteld hebben, een *extrinsieke* bijdrage aan de kennis van agogische aktie (bv. als 'sociologie van het maatschappelijk werk') doch kan, *mits probleemgericht* ('sociale' pathologie opsporend) een *intrinsieke* bijdrage leveren aan een agologische analyse.

Een konkreet agogisch aktieprogramma, vereist een geïntegreerde analyse op drie niveau's:

- a. de makro-structuur (professie en maatschappij)
- b. de meso-structuren (instellingen; cliënt-groepen)
- c. de mikro-structuren (interaktie tussen change agent en cliëntstelsel resp. doelsysteem)

2. het onderscheid tussen het empirisch-konstateerbare (vervat in *ware* uitspraken) en specifieke waarde-uitspraken (die *geldig* moeten zijn) laat de mogelijkheid toe dat tussen 'onafhankelijke beoordelaars' binnen de *empirische* context overeenstemming bestaat, zonder dat deze overeen-

stemming bestaat over de funderende waarde-oriëntatie en dus over de geldigheid van de waarde-uitspraken. Praktisch betekent dit dat een explicitering en specificering van ingevoerde waarden als 'comparative values', tot een ideologisch verschillend geïnspireerde agologische wetenschapsbeoefening kan leiden.

Het is een ontwikkeling die wij niet vrezen, zolang daarbij objectiviteit nagestreefd wordt in de genoemde dubbele betekenis: waar het zaak-oordelen betreft door middel van verifieerbare uitspraken en waar het waarde-oordelen betreft door toetsing van de specifieke waardeuitspraken aan de ingevoerde finale waarden.

3. de toekomstige ontwikkeling van de agologie zouden wij willen zien als die van een *kritische* agologie, die op basis van een expliciete waarden-oriëntatie de toeschouwersrol laat varen, die ruimte laat voor cliëntgerichte én maatschappijgerichte actie (en dus in een actie-programma ook een onderscheid maakt tussen cliëntsystemen en andere doelsystemen), die zowel een samenwerkingstechnologie als een conflicttechnologie omvat.

Een dergelijke agologie zal, menen wij, een wetenschap zijn *die zich richt op het systematisch ontwikkelen, prognostisch analyseren, toetsen en evalueren van programma's van agogische actie die, uitgaande van de potenties van een historisch-specifieke samenlevingssituatie, belemmeringen voor maatschappelijk-kreatief gedrag wegnemen en de sociale emancipatie van enkelingen en groepen bevorderen.*

Tenslotte: bij Myrdal heeft de waardenoriëntatie vooral een *persoonlijke*, psychologische basis: het

is de intuïtie van de wetenschapsbeoefenaar. Tegenover een ideologisch uitgangspunt, welk dan ook, voor wetenschapsbeoefening staat Myrdal afwijzend. Wij achten onze zienswijze meer verwant met die van Habermas en Hofmann, waar de waardenoriëntatie vooral *maatschappelijk-historisch* gefundeerd is.

Het moet voor een waarnemer een boeiende zaak zijn dit in verband te zien met een verschillend zelf-concept van de betrokkenen. Als hulp bij deze analyse moge ik U dit verschil in zelf-concept beschrijven.

Myrdal noemt zichzelf een 'cheerful pessimist', en wil daarmee uitdrukking geven aan een mengeling van skepticisme t.o.v. de feitelijke vooruitzichten en een hardnekkig geloof in de mogelijkheden van het onverwachte.

Mijzelf zou ik eerder willen bestempelen als een 'sad optimist', bij wie het skepticisme over de toereikendheid van de feitelijke maatschappelijke condities voor het menselijk bestaan wordt getemperd door een even hardnekkig geloof in potentiële mogelijkheden tot een betere maatschappij.

Ik dank U voor Uw aandacht.

LITERATUUR

- T. T. ten Have, De wetenschap der sociale agogie, Groningen, 1962.
- T. T. ten Have, Klein Bestek van de Agologie, Groningen, 1968.
- T. T. ten Have, Ethiek in verband met de sociale wetenschappen (In: P. J. Roscam Abbing - red., Om de mens, Leiden, 1968.)
- M. van Beugen, Sociale technologie en het instrumentele aspect van agogische actie, Assen, 3e dr., 1969.
- H. Nieuwenhuis, Agologie als wetenschap van het leiding geven (Intermediair, 4e jrg. 19 juli 1968).
- H. Nieuwenhuis, Ideaal en werkelijkheid met betrekking tot pedagogisch handelen en denken (afscheidscollege 13 maart 1970).
- J. Berting, Reciprociteit en gelijkheid - sociologen over sociale rechtvaardigheid (oratie 10 februari 1970).
- W. G. Bennis, K. D. Benne, R. Chin, The planning of Change, 2e gew. druk, New York, 1968.
- R. Lippitt, J. Watson, B. Westley, The dynamics of planned change, New York, 1958.
- H. van den Berg, De wisselwerking tussen sociologie en sociale arbeid in de Verenigde Staten (Mens en Maatschappij, jaarg. 42, 1967 nr. 5, p. 399 e.v.).
- J. M. G. Thurlings, Het sociologisch geweten (Sociologische Gids, 16e jrg. no. 4, 1969).
- G. Myrdal, Value in social theory, 3e dr., Londen, 1968.
- J. Habermas, Technik und Wissenschaft als 'Ideologie', Frankfurt a.M., 1968.
- W. Hofmann, Universität, Ideologie, Gesellschaft. Beiträge zur Wissenschaftssoziologie, Frankfurt a.M., 2e dr., 1969.
- A. Edel, Social Science and Value: a study in interrelations, (In: The new sociology - ed. I. L. Horowitz, New York, 2e dr., 1966.)

In dezelfde uitvoering verschenen:

- FRAEKE, H. J., Van perswetenschap tot publicistiek. Groningen, 18 oktober 1956.
- MULDER, M., De perceptie van de ander. Utrecht, 7 november 1960.
- LEKKERKERKER, C. G., Meetkundige voorstelling. Amsterdam, 2 juli 1962.
- SPERNA WEILAND, J., Nog meer geschiedenis in de Theologie? Amsterdam, 8 oktober 1962.
- HESLINGA, M. W., Oude en nieuwe begrippen van Aardrijkskunde. Amsterdam, 26 oktober 1962.
- WISSINK, G. A., Taak en toekomst van de planologie. Nijmegen, 19 juni 1963.
- SCHOLTEN, L. W. G., 1813 ... Vrucht der tijden. Breda, 12 december 1963.
- DAALDER, H., Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek. Leiden, 6 maart 1964.
- GOTTSCHALK, M. K. ELISABETH, Historische geografie in theorie en praktijk. Amsterdam, 13 oktober 1964.
- KOOY, G. A., Sociologie - werkelijkheid en wenselijkheid. Wageningen, 26 november 1964.
- SICKING, C. M. J., Aeschylus' Prometheus-trilogie. Leiden, 27 november 1964.
- SCHMIDT, P. H., Het experiment in de meteorologie. Utrecht, 15 maart 1965.
- HOETINK, H., Het nieuwe Evolutionisme, Rotterdam, 1 april 1965.
- JOLLES, H. M., Onderzoek en Onderzoekbeleid in de Nederlandse Sociologie. Amsterdam, 5 april 1965.
- HANRATH, JOH. J., Sociale geografie niet louter studievak. Utrecht, 25 oktober 1965.
- NIEZING, J., Onheilsprofetie en radicalisme. Breda, 28 oktober 1965.
- KREMBERS, J., Leren in de leertheorie. Nijmegen, 3 december 1965.
- BEZEMBINDER, TH. G. G., Kiezen in de psychologie. Nijmegen, 4 maart 1966.
- HESSEN, J. S. VAN, Mars incognito. Breda, 17 maart 1966.
- BUIKHUISEN, W., Criminologie en criminologisch onderzoek. Groningen, 7 juni 1966.
- DOOREN, W. VAN, De vrijheid van de filosofie en de gebondenheid van de filosoof. Delft, 19 oktober 1966.
- SCHOLTEN, L. W. G., Grondwetsherziening en defensie. Breda, 24 november 1966.
- CITROEN, K. A., Taal en Teken. Amsterdam, 29 november 1966.
- BRAAM, A. VAN, Verhuld en onthuld. Rotterdam, 8 december 1966.
- KNORRS, A. M. P., De functie van de leraar in het leer- en instructieproces. Nijmegen, 10 februari 1967.